

Christallers

Bachelorscriptie Geschiedenis Maarten Schellens

Std. Nr.: 4156994

Ina Boudier-Bakkerlaan 147, 3582 XX, Utrecht

Docent: Jacco Pekelder

9921 woorden

15 januari 2016

Nieuwe

Orde

Waarom een socialistische
geograaf een

nationaalsocialistisch

Utopia ontwierp

Modern science, which displaced and replaced God, removed that obstacle [limits on freedom]. It also created a vacancy: the office of the supreme legislator-cum-manager, of the designer and administrator of world order, was now horrifyingly empty. It had to be filled or else... The emptiness of the throne was throughout the modern era a standing and tempting invitation to visionaries and adventurers. The dream of an all embracing order and harmony remained as vivid as ever, and now seemed closer than ever, more than ever within human reach. It was now up to the mortal earthlings to bring it about and to secure its ascendancy.¹

Zygmunt Bauman, 'Modernity and the Holocaust'

¹ In: James C. Scott, *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed* (Yale University Press, 1998), 87.

Afbeelding omslag: bewerking van Walter Christaller, *Die Zentralen Orte in den Ostgebieten und ihre Kultur- und Marktbereiche. Struktur und Gestaltung der Zentralen Orte des Deutschen Ostens*, Teil 1. (Leipzig, K. F. Koehler Verlag, 1941).

Inhoudsopgave	Blz.
Samenvatting	3
Inleiding	4
Theoretisch kader	7
Hoofdstuk 1. Ideologie	10
Hoofdstuk 2. Wetenschap	17
Hoofdstuk 3. Organisatie	22
Conclusie	31
Suggestie voor verder onderzoek	33
Bibliografie	35
Bijlage	39

Samenvatting

Walter Christaller (1893-1969) werd als economisch geograaf bekend met zijn centrale-plaatsentheorie. In zijn in 1932 geschreven boek *Die zentralen Orte in Süddeutschland* betoogt hij dat de grootte en frequentie van dorpen en steden wetmatig te verklaren valt. Zijn theorie sloeg in academische kring pas aan het eind van zijn leven aan, maar binnen de planologische wereld werden zijn theorieën al vanaf de jaren dertig overgenomen. Christaller zelf speelde hier een belangrijke rol in, als planoloog in het Derde Rijk.

In deze scriptie wordt de vraag beantwoord waarom Christaller voor de nazi's ging werken. Een relevante vraag, omdat bekend is dat Christaller de rest van zijn leven overtuigd socialist was en dus in ideologisch opzicht tegengesteld was aan de NSDAP. Ook was hij een rationeel wetenschapper, terwijl de nationaalsocialisten toch als irrationeel te boek staan. Deze scriptie heeft het inzicht opgeleverd dat Christaller meer nog dan een socialist, vooral een pragmaticus was, die bovendien niet helemaal vreemd was van bepaalde nazistische ideeën. Wat deze scriptie de lezer leert, is dat het verschil tussen rationalisme en irrationalisme, en tussen wetenschap en pseudowetenschap, in het Duitsland van de jaren dertig en veertig niet duidelijk te signaleren valt. Hoezeer Christallers ideeën ook mochten afwijken van het nazisme, hij was bereid deze deels aan te passen ter ondersteuning van zijn carrière.

Inleiding

‘God schiep de wereld, behalve Nederland. Dat liet hij over aan de Nederlanders zelf.’ Deze beroemde uitspraak, die vaak aan Voltaire wordt toegeschreven, is een treffende analyse van de Nederlander en zijn scheppingsdrang. Eeuwenlang heeft de Nederlander land veroverd op de zee en overstromingen beantwoord met dijken. Wie eens in de Noordoostpolder is geweest, heeft het Nederlandse maakbaarheidsideaal met eigen ogen kunnen aanschouwen. In deze in 1942 opgeleverde reuzenpolder is over alles nagedacht: elke weg, elk slootje, elke dijk en elke boom is eerst op papier geschetst en hier vervolgens werkelijkheid geworden. Eilanden zijn op het land komen te liggen en onderdeel geworden van een groter schema, waarvan de zakelijke, oncreatieve naam de totale overgave aan de efficiëntie weerspiegelt. Ook het bevolken van dit ingenieursparadijs geschiedde via uiterst planmatige weg: de nieuwe polder kreeg één centrale plaats, Emmeloord, en een kring van kleinere dorpen eromheen. De grootte van deze plaatsen was van tevoren vastgesteld en liet geen ruimte voor spontaniteit. Zoals de akkers alle gelijk waren en een ideale grootte voor de boeren hadden, zo konden mensen net als gewassen op zijn efficiëntst worden georganiseerd. Wanneer er één centrale plaats is, kunnen bepaalde voorzieningen die niet alleen een lokale, maar ook een regionale of gemeentelijke functie hebben, zoals bijvoorbeeld een theater of gemeentehuis daar worden gevestigd. Als vervolgens de overige plaatsen, zoals in de Noordoostpolder op min of meer gelijke afstand van de centrale plaats liggen, hebben de voorzieningen in die plaats een zo efficiënt mogelijke verzorgingsfunctie omdat iedereen even ver moet reizen voor het goed.

Hoezeer Nederland zich ook op zijn scheppingsdrang kan laten voorstaan, het idee om nederzettingen net als akkers en bomen te ordenen is geleend van de oosterburen: het was economisch geograaf Walter Christaller (1893-1969) die in 1933 het boek *Die Zentralen Orte in Süddeutschland* uitbracht en hiermee de centrale-plaatsentheorie op de kaart zette.² Zoals beschreven in casu de Noordoostpolder, dicht Christaller met zijn centrale-plaatsentheorie een hiërarchie toe aan de grootte en het belang van plaatsen, maar belangrijker nog: deze hiërarchie is wetmatig te verklaren. Centraliteit van plaatsen komt niet alleen tot uiting in inwoneraantallen, maar ook in de vestigingsvormen van overheidsgebouwen, kerken, gemeenschappelijke voorzieningen, verenigingen, handelsbedrijven, ambachtsgebouwen, vervoer- of postcentra en de aantallen en grootte van al deze vormen.³ Hoe meer van deze voorzieningen, hoe *centraler* de plaats. Volgens Christallers ideaaltype ziet een volkomen

² Walter Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Wiss. Buchges (1968).

³ *Ibidem*, 139-140.

efficiënt netwerk eruit als een honingraatstructuur, waarbij een centrale plaats steeds door zes ondergeschikte plaatsen wordt omgeven, die op hun beurt weer omgeven worden door zes kleinere plaatsen, etc. Dit alles vormt een hiërarchisch systeem met acht niveaus aan diepte (zie bijlage voor een visualisatie).

Het boek was zijn promotiewerk en het resultaat van een zeer lange studie: vanaf 1913 deed hij liefst zeventien jaar over zijn studie economie, waarbij hij vier verschillende universiteiten aandeed alvorens in Erlangen af te studeren. Christallers studietijd kende vele onderbrekingen, zoals de Eerste Wereldoorlog, waar hij het Duitse leger diende. De gebeurtenissen in de strijd grepen hem zo aan dat hij na de oorlog socialist werd en zelfs overwoog naar de Sovjet-Unie te emigreren. Naast deze teleurstelling in de Duitse samenleving, bracht ook zijn sociale leven hem weinig in de naoorlogse jaren: hij trouwde, maar scheidde weer en was werkzaam als bouwvakker, mijnwerker en journalist. Weinig in deze jaren wijst op de Christaller die wereldberoemd zou worden met zijn centrale-plaatsentheorie, tot hij in 1929 weer teruggaat naar de universiteit en zijn diploma economie behaalt. Door zijn these van de centrale plaatsen te verkopen als een vorm van geografie, in plaats van economie, slaagt hij er in een promotieplek te bemachtigen en schrijft hij in 1932 in het onwaarschijnlijke tempo van negen maanden zijn volledige dissertatie.⁴

Anderhalf jaar later ontvlucht hij Duitsland per fiets en trekt hij naar Frankrijk omdat de SPD door de nazi's is verboden, waarmee er een einde lijkt te komen aan zijn carrière.⁵ Nog in hetzelfde jaar keert hij terug, maar echte academische erkenning zou hij de eerste twintig jaar na het verschijnen van zijn boek niet krijgen. Slechts twee jaar, van 1938 tot 1940, werkt Christaller als hoogleraar. Zijn systeem verwierf pas aan het eind van zijn leven een plek in het pantheon van de economische geografie. Na zijn zeventigste, halverwege de jaren 1960 krijgt hij erkenning, in de vorm van internationale academische prijzen en een vertaling van zijn werk naar het Engels.⁶ De jaren ervoor, na de Tweede Wereldoorlog, sleet hij in relatieve armoede, zichzelf een kans op de arbeidsmarkt belemmerend door zijn lidmaatschap van de communistische partij en zijn werkzaamheden voor communistische studiegroepen, waarvoor hij jarenlang juridisch is vervolgd op verdenking van spionage.

Wanneer we echter naar de tijd kijken wanneer de Noordoostpolder is gerealiseerd, tussen de jaren 1930 en 1950, valt op dat deze periode ruim voor de tijd van Christallers

⁴ Ruth Hottes, 'Walter Christaller 1.' *Annals of the Association of American Geographers* 73, no. 1 (1983), 51-54, aldaar 51-52.

⁵ Trevor J. Barnes and Claudio Minca. 'Nazi spatial theory: The dark geographies of Carl Schmitt and Walter Christaller.' *Annals of the Association of American Geographers* 103, no. 3 (2013), 669-687, aldaar 678.

⁶ Hottes, 'Walter Christaller 1', 54.

academische erkenning valt. Ook in andere landen, zoals Zweden en het naoorlogse West-Duitsland, werden zijn ideeën gebruikt om regionale samenlevingen en economieën opnieuw in te richten.⁷ In de wereld van de planologie en de praktische geografie sloegen zijn ideeën namelijk wél aan vanaf het moment dat hij zijn dissertatie publiceerde.

De periode in Christallers leven tussen 1933 en 1945 vormt de kern van deze scriptie, omdat het werk dat hij in deze jaren verrichtte in schril contrast staat met zijn eerdere en latere politieke voorkeuren. De ‘socialist’ Walter Christaller werkte deze gehele periode in het Duitsland van Adolf Hitler als onderzoeker en planoloog, en was lid van de nazipartij. Hij was bovendien geen krullenjongen, maar werkte tijdens de Tweede Wereldoorlog mee aan het eliteproject *Generalplan Ost*, dat het nieuw veroverde *Ostraum* geschikt moest maken voor Arische bewoning. Bij het *Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums* (RKFDV) kreeg Christaller een leeg canvas aangeboden om zijn centrale plaatsen te realiseren, maar valt dit wel rijmen met zijn politieke idealen? Hij is immers dezelfde man die vanwege zijn lidmaatschap van de SPD vluchtte voor de nazi’s en na de oorlog zozeer betrokken raakte bij de communistische partij dat hij er jarenlange juridische vervolging voor over had. De hoofdvraag die deze scriptie poogt te beantwoorden is dan ook: waarom werkte Walter Christaller, in weerwil van zijn eerdere en latere politieke voorkeuren, tussen 1934 en 1945 voor de nazi’s?

⁷ Ibidem, 54.

Theoretisch kader

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden, moet hij eerst ontleed worden. Deze scriptie onderscheidt drie grote factoren die van invloed zijn geweest op Christallers werk voor de nazi's: Christallers houding tegenover het nationaalsocialisme, zijn wetenschappelijke werk en de werkomgeving in 1940-1945. Hieronder wordt uiteengezet waarom deze factoren van belang zijn om de vraag waarom Christaller zich aansloot bij de nazi's te beantwoorden. Het verdelen in factoren heeft als voordeel dat een onderwerp met veel invalshoeken op deze manier wordt gestructureerd. Een kluwen aan theorieën en visies wordt zodoende ontwaart en in heldere kaders geplaatst. Door de theorieën op deze manieren op te delen, wordt een duidelijk beeld geschetst van Christallers omgeving en de verschillende interpretaties daarvan. Hiermee kan het gemis in deze studie, het ontbreken van een grote hoeveelheid documenten van Christaller zelf, worden opgevangen.

Als primaire bron staat Christallers bekendste werk, *Die zentralen Orte in Süddeutschland* (1933), centraal. Dit vanwege het feit dat hij in de periode dat hij dit werk schreef nog socialist was. Van mogelijke politieke sturing door de NSDAP kon nog geen sprake zijn, aangezien hij het werk voltooide in 1932, voordat Hitler zich de absolute macht in Duitsland had toegeëigend. De latere werken van Christaller heeft hij al in dienst van de nazi's geschreven. De concessies die hij daarvoor heeft moeten doen, zoals het leggen van een zware focus op landbouw, leiden af van de 'pure' Christaller, terwijl het nu net interessant is om te zien of die oerversie van zijn wetenschap juist de reden voor de nazi's was om Christaller in de armen te sluiten.

Het eerste thema, Christallers houding tegenover het nationaalsocialisme, levert een boeiend debat op wanneer de vraag gesteld wordt of Christallers eerdere lidmaatschap van de SPD niet onverenigbaar is met een overstap naar de nazipartij. Christaller vluchtte begin jaren dertig nog voor de partij waar hij later lid van werd. Binnen de algemene visie op de verhoudingen tussen de NSDAP en de SPD kan een dergelijke overstap niet anders worden gezien als het verraden van de eigen ideologie. Maar was de stap wel zo radicaal? In plaats van de conservatieve theorieën die het nazisme als anti-ideologie zien en tegen alles wat modern en socialistisch/communistisch was, bekijkt dit hoofdstuk het nazisme vanuit een totaal andere hoek: via de minder salonfähige theorie van socioloog J.A.A. van Doorn, die stelt dat het nazisme grotendeels dezelfde idealen had als het socialisme, waardoor veel socialisten, en

wellicht ook Christaller, geneigd waren over te stappen naar de partij van Hitler.⁸ Nog een stap verder gaat de theorie van James Scott, die stelt dat de klasse van planologen, geografen en ingenieurs, waartoe ook Christaller behoorde, een geheel eigen ideologie bezat, het *high modernism*, die verenigbaar was met alle bestaande ideologieën uit de eerste helft van de twintigste eeuw.⁹

Ten tweede wordt het wetenschappelijke werk van Christaller vergeleken met literatuur over nationaalsocialistische wetenschap. Hieruit blijkt of zijn werk aansloot bij de nationaalsocialistische visie op de wetenschap. Mogelijke overeenkomsten kunnen als verklaring dienen waarom Christaller, hoewel hij het ideologisch met de nazi's niet eens was, toch in dienst trad van de nazi's. Misschien kon alleen dit regime hem de mogelijkheid geven zijn ideeën uit te voeren. Over de houding van de Duitse wetenschap in deze periode is interessante literatuur verschenen die gebruikt kan worden om Christallers positie mee te duiden. Is Christallers empirische rationele theorie verenigbaar met het nationaalsocialisme, dat toch een behoorlijke hoeveelheid mystiek en minder rationele wetenschap met zich meebracht?

Voor de laatste factor die van invloed op Christaller was, zijn werkplek bij *Planung und Boden*, moeten we ons in een historiografisch wespennest wagen. Om een goed beeld van de werkplek van Christaller te krijgen worden de weinige nog overgebleven pagina's van het *Generalplan Ost* ingekaderd in het grote historiografische debat van de jaren 1980: intentionalisme versus functionalisme. Deze *historikerstreit* leverde naast een knallende woordenwisseling tussen beide kampen in de pers ook een hoop interessant academisch materiaal op. Binnen dit debat staat de vraag centraal of de Ostsiedlung en Holocaust onderdeel waren van een duidelijk plan van hogerhand (intentionalisme) of het gevolg van onderstroom, waarbij verschillende instituties door hun onderlinge strijd de koers van de nazi's steeds radicaler maakten (functionalisme).

Door het *Generalplan Ost* binnen een van de theorieën te plaatsen, blijkt of Christaller slechts een ambtenaar was die aanwijzingen van de Führer uitvoerde (wat Hannah Arendt de *banaliteit van het kwaad* zou noemen¹⁰), of dat Christallers afdeling een stem had in het bepalen van de koers die Duitsland in de bezette gebieden voer. Als dit laatste beeld over de afdeling

⁸ Jacobus Adrianus Antonius van Doorn, *Duits socialisme: het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme* (Mets & Schilt, 2007).

⁹ James C. Scott, *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed* (Yale University Press, 1998).

¹⁰ Hannah Arendt and Jens Kroh. *Eichmann in Jerusalem* (New York: Viking Press, 1964).

Planung und Boden bevestigd kan worden, plaatst dat Christaller in een heel ander beeld dan dat van de *Schreibtischtäter*; hij heeft dan niet slechts overheidsbeleid uitgevoerd, maar ook actief meegedacht over het lot van miljoenen Joden en Slaven. Hij kan zich dan niet verschuilen achter een *Ich habe es nicht gewusst* en heeft actief blijk gegeven van het verloochenen van zijn ideologische waarden.

Hoofdstuk 1. Ideologie

Christallers politieke voorkeuren vormen het grootste obstakel voor een logische verklaring van zijn werkzaamheden bij het RKFDV. Als socialist vluchtte hij uit in 1933 Duitsland, omdat de SPD werd verboden, maar hij kwam een jaar later weer terug om in studiegroepen voor SS'er Konrad Meyer te werken. Hij werkte vervolgens liefst twaalf jaar lang voor de nazi's; eerst indirect als onderzoeker die door de nazi's werd gefinancierd, de laatste vijf jaar direct, als lid van de nazipartij en werknemer van het RKFDV. Na de oorlog verdedigde Christaller zijn voormalige baas Meyer in de rechtszaal, terwijl hij zelf inmiddels lid was geworden van de communistische partij. Het blijft een vreemd feit dat iemand die in de oorlog nazi-lid was en deze ideologie in zijn werkzaamheden uitdroeg, direct na de oorlog aanhanger werd van een ideologie die het nazisme nu juist met wortel en tak had geprobeerd uit te roeien.

In dit hoofdstuk wordt deze schijnbare paradox verklaard aan de hand van twee theorieën: enerzijds via de these van het 'Duits socialisme' van J.A.A. van Doorn, waarbij er niet van één socialisme gesproken kan worden, maar van socialismen, waarvan zowel de SPD, de NSDAP en de communisten deel uit maakten¹¹; anderzijds via James Scotts theorie van het *high modernism*, een ideologie die niet zozeer verbonden was met nationalisme, internationalisme, communisme of kapitalisme, maar vooral met de wetenschappelijke gedachte van de maakbaarheid van de samenleving.¹² Met deze theorieën, die in contrast staan met de gedichotomiseerde visies op de relatie tussen socialisme en nationaalsocialisme die vaak door conservatieve historici gebruikt worden, is het mogelijk een brug te slaan over wat op het eerste gezicht een ideologische kloof lijkt. Christallers politieke wisselingen hoeven dan niet als opportunistische gezien te worden, maar als ideologisch verklaarbare stappen.

Tussen reactionisme en modernisme

Zoveel er over het nationaalsocialisme in Duitsland geschreven is, zoveel verschillende interpretaties bestaan er van de ideologische oorsprong en motieven van deze ideologie. Grofweg is er een palet aan duidingen dat varieert van romantisch reactionisme tot Scotts *high modernism*. Het eerste kamp wordt voornamelijk bevolkt door historici uit conservatieve hoek. Ernst Nolte, vaandeldrager van deze stroming en sleutelfiguur in de scherpe *Historikerstreit* van de jaren 1980 ziet in het fascisme een verwerping van alles wat als modern werd gezien. De ideologen en het electoraat van de NSDAP zouden het gevoel hebben gehad door de

11 Van Doorn, *Duits socialisme*.

12 Scott, *Seeing like a state*.

gigantische sociale veranderingen van de negentiende en twintigste eeuw in een ontwortelde samenleving terecht te zijn gekomen. Aan de uitwassen van de moderniteit, zoals het communisme, het kapitalisme en het liberalisme, moest een eind worden gemaakt. De uitspraken en beslissingen van Hitler wijzen vanaf het begin van zijn regeerperiode in deze antimoderne richting: twee dagen na zijn benoeming tot rijkskanselier verklaart hij het communisme de oorlog en later dat jaar verbiedt hij de SPD, een beslissing die Walter Christaller doet besluiten te vluchten.

Wanneer wij het nazisme als anti-ideologie zien, loopt het pad dat Christallers latere werk voor deze partij moet verklaren echter dood. Belangrijk om in gedachten te houden is namelijk dat Christaller vrijwillig terugkeert naar Duitsland en daar bovendien meteen voor SS'er Konrad Meyer gaat werken. Waarom zou Christaller gaan werken voor een partij die de grootste vijand van het socialisme is? Misschien bood het nazisme, na het eerste schrikmoment, Christaller bij nader inzien kansen die aansloten bij zijn eigen wereldvisie. Om deze kansen te ontdekken is het beter om in plaats van naar de verschillen juist naar de overeenkomsten tussen de socialistische ideeën van Christaller en het nazisme te kijken.

Het belangrijkste om hierbij meteen op te merken, is dat het nazisme volgens Van Doorn helemaal niet een strak ideologisch profiel had. Buiten het feit dat de partij alle andere politieke partijen verbood, is er op het vlak van de ideeën die gebruikt werden geen radicale tegenstand tegen deze partijen te zien. Het nazisme had juist een zeer breed profiel, met ideeën die uit alle politieke windstreken kwamen. Van Doorn typeert de partij dan ook als een 'intellectueel pakhuis'.¹³ Volgens Van Doorn was Hitler zelf niet bijzonder geïnteresseerd in ideologie en werd hij dit na verloop van tijd ook steeds minder.¹⁴ De ware kracht van de nazipartij was dan ook dat ze niet te veel waarde hechtte aan de bestaande ideologische dogma's:

Voor het eerst in de moderne geschiedenis werden vertrouwde tweedelingen, zoals links en rechts, progressief en reactionair, modern en traditioneel, zo niet geheel overwonnen dan toch van onwaarde verklaard en in de politieke praktijk achteloos samengebracht. De NSDAP staat terecht bekend als een Sammelpartei – een catch-all partij in modern jargon – waar iedere echte Duitser welkom was. Zo ook was het programma van de nazi's, voor zover het bestond, gebaseerd op wat men een Sammelideologie zou kunnen noemen: alle ideeën, belangen en

¹³ Van Doorn, *Duits Socialisme*, 173.

¹⁴ *Ibidem*, 210.

ressentimenten die bruikbaar waren om er macht mee te veroveren, ook al spraken ze elkaar tegen, werden gebruikt.¹⁵

Aan de andere kant moet er ook niet gedacht worden dat SPD'ers als Christaller allen recht in de leer waren en zich niet als de nazi's inlieten met allerlei externe ideeën. Ook binnen deze stroming was er geen sprake van één versie van de doctrine. De tegenstelling tussen socialisme en nationalisme was volgens Van Doorn voor de meeste socialisten niet bestaand: volgens hem was ook de gemiddelde sociaal-democraat 'intens patriottisch'.¹⁶ Nu is het in de werken van Christaller moeilijk af te lezen of deze vanuit een zekere patriottische inborst zijn geschreven, maar wat hij in ieder geval onderkent, is het bestaan van een zekere 'volksaard'.¹⁷ Hiermee is hij het in ieder geval niet eens met de internationale Marxistische visie, omdat hij bepaalde sociaaleconomische ontwikkelingen aan nationaliteit verbindt. Het dient geen verdere uitleg dat volksaard bij de nazi's een zeer belangrijk element vormde, waarin Christaller zich dus in ieder geval tot een bepaalde hoogte kon vinden.

Het nazisme had zoveel onderling afwijkende ideeën dat er wellicht voor iedere persoon wel een ideologische overeenkomst met de nazi's te ontwaren valt. Ook voor Christaller zijn er aantrekkelijke aspecten te vinden: vooral het feit dat volgens Hitler en Goebbels het nazisme een wereldwijde revolutie tegen het grootkapitaal leidde, kan hem hebben aangesproken. In *Zentralen Orte* schrijft Christaller namelijk te willen experimenteren met het afschaffen van het kapitalistisch systeem.¹⁸ Christaller noemt geen methode, zoals de klassenstrijd, waarmee dit bewerkstelligd kan worden en lijkt zodoende vooral het doel en niet het middel belangrijk te vinden. De uitkomst, een socialistisch economisch systeem, is niet iets wat de nazi's voorstaan, maar van een gemeenschappelijke vijand in het kapitalisme is in ieder geval sprake.

Politiek en planologie

Er zijn zeker ideologische overeenkomsten te vinden tussen Christallers boek *Zentralen Orte* en het nationaalsocialisme. Wat echter voor een ideologisch gemotiveerde keuze van Christaller voor de nazipartij spreekt, is het feit dat hij gedurende de eerste zes jaar van zijn werkzaamheden voor naziprojecten helemaal geen lid was van de partij. Hij werd pas lid toen hij in 1940 promotie kon maken naar het RKFDV, waarvoor een nazi-lidmaatschap verplicht was. Hieruit kan opgemaakt worden dat zijn lidmaatschap vooral pragmatisch van aard was,

¹⁵ Ibidem, 195.

¹⁶ Ibidem, 135.

¹⁷ Christaller, *zentralen Orte in Süddeutschland*, 258.

¹⁸ Christaller, *zentralen Orte in Süddeutschland*, 135.

getuige het feit dat er voor en na zijn lidmaatschap geen duidelijke fascistische sympathieën te ontdekken vallen.

Hierbij valt een interessante vergelijking te trekken met Christallers tijdgenoot, architect-planoloog Le Corbusier. Deze invloedrijke Zwitsers-Franse stadsplanner leunde tussen het interbellum en de jaren zestig, schijnbaar wars van ideologische dogma's, met zijn moderne ideeën langs allerhande regeringen. Of zijn plannen nu in de communistische Sovjet-Unie, het fascistische Vichy-Frankrijk of het naoorlogse democratische India gerealiseerd werden, maakte daarbij hem daarbij niet uit. Het hogere doel was het realiseren van de ideeën en niet *wie* ze realiseerde. Wellicht geldt voor Christaller hetzelfde en schiep hij zijn ideeën net zo lief op ontgonnen land in de Zuiderzee als ten koste van miljoenen onschuldige burgers in het *Ostraum*. Christaller lijkt in *Zentralen Orte* iets dergelijks te suggereren, door te wijzen op het universele karakter van zijn ideeën, toepasbaar op alle economische systemen en alle samenlevingen.¹⁹ Beide heren lijken in dit licht slechts planologische waardgelders, maar ook achter hun schijnbare pragmatisme gaat volgens politicoloog en antropoloog James C. Scott een grotere gedachte, of zelfs ideologie schuil: het *high modernism*.

Het *high modernism* is volgens Scott een 'ideologie' met een tomeloos vertrouwen in technologische vooruitgang, productievergroting, het vervullen van menselijke behoeften en het overwinnen van de natuur. Dit alles kon bereikt worden door gebruik te maken van de wetenschappelijke kennis van de natuurwetten, waaraan ook de samenleving gehoorzaamde.²⁰ Zij die deze ideologie aanhingen, waren niet te verdelen in de traditionele politieke afbakeningen, maar afkomstig vanuit alle hoeken van het spectrum. De overeenkomst tussen alle aanhangers was de utopische drang leefpatronen, gedrag en wereldbeeld van de samenleving te veranderen, door inzet van de macht van de staat.²¹ De Eerste Wereldoorlog, die ook Christaller ideologisch vormde, was ook beslissend voor de ideologische visie van deze beweging: nog nooit eerder waren ingenieurs en planologen zo dicht bij de macht geweest als tijdens de massamobilisatie in de jaren 1914-1918 en de gedachte begon na de oorlog te spelen wat er nu zou gebeuren wanneer ze hun energie in plaats van in oorlogsvoering in het verbeteren van de maatschappij zouden steken.²² Christallers zoektocht naar wetmatigheden lijkt goed in dit beeld te passen.

Het eerste en belangrijkste kenmerk van Scotts *high modernism* verschilt meteen met

¹⁹ Ibidem, 134.

²⁰ Scott, *Seeing like a State*, 4.

²¹ Ibidem, 5.

²² Ibidem, 100.

de visie op het nazisme als vorm van reactie tegen de moderniteit: 'First and foremost, high modernism implies a truly radical break with history and tradition.'²³ Niet geschiedenis of toevalligheden moeten de basis vormen voor de samenleving, maar ratio en wetenschap moeten worden ingezet om elk aspect van de samenleving te verbeteren, tot familiestructuren en genetische kenmerken aan toe.²⁴ Wat volgens Van Doorn de aantrekkingskracht van het nazisme op de specifieke groep van planologen en ingenieurs vormde, was het vermeende antikapitalistische gedachtegoed, de grote hoeveelheid bouwprojecten en de grote waardering voor effectiviteit, waarbij doelgerichtheid, onafhankelijk van motivering of normatieve lading, centraal stond.²⁵ Van Doorn benadrukt dat het nazisme gekenmerkt werd door grootschalige wetenschappelijke moderniseringsprojecten. Hiervoor gebruikt hij voorbeelden als het verbeteren van de arbeidsomstandigheden op basis van wetenschappelijke studies of het voeren van de eerste antirookcampagne om de gezondheid van de inwoners te verbeteren, nadat Duitse wetenschappers het verband tussen roken en longkanker hadden ontdekt.²⁶

Overigens moet vermeld worden dat wat door Scott als 'ideologie' wordt beschreven, volgens hem net zoveel om de belangen van de aanhangers draaide als om het werkelijke geloof dat ze in het *high modernism* hadden. Deze eigen belangen leidden dan ook tot een pragmatisme dat tegengesteld was aan hun eigen geloof, zoals het liberalisme: 'Its carriers, even when they were capitalist entrepreneurs, required state action to realize their plans.'²⁷ Het ideeënpluralisme van de NSDAP, zoals beschreven door Van Doorn, sloot goed aan bij de ideeën van de *high modernists*. Volgens Scott leefde bij de aanhangers weinig waarde voor de politiek, omdat politieke belangen enkel de specialistische wetenschappelijke oplossingen voor de maatschappelijke problematiek kunnen frustreren. Belangrijk om op te merken in het geval van Christaller, is dat Scott aangeeft dat de *high modernists* als individu vaak wél democratisch waren, maar dat het *high modernism*, hoewel in conflict met de eigenlijke politieke voorkeur, er als een ideologie naast kon bestaan.²⁸ Ook Mechtild Rössler sluit zich hier bij aan: voor de vele wetenschappers die voor de nazi's werkten, was de politieke context simpelweg niet van belang.²⁹ De aanhangers van de hoogmoderne denkbeelden zagen zelf ook in dat hun ideeën enkel werkelijkheid konden worden in een streng autoritair milieu, of in de woorden van Scott:

²³ Scott, *Seeing like a State*, 93.

²⁴ *Ibidem*, 92.

²⁵ Van Doorn, *Duits Socialisme*, 211.

²⁶ *Ibidem*, 219.

²⁷ Scott, *Seeing like a State*, 4.

²⁸ *Ibidem*, 94

²⁹ Mechtild Rössler, 'Applied geography and area research in Nazi society: central place theory and planning, 1933 to 1945.' *Environment and Planning D: Society and Space* 7, no. 4 (1989), 419-31, aldaar 426.

If a planned social order is better than the accidental, irrational deposit of historical practice, two conclusions follow. Only those who have the scientific knowledge to discern and create this superior social order are fit to rule in the new age. Further, those who through retrograde ignorance refuse to yield to the scientific plan need to be educated to its benefits or else swept aside... At its most radical, high modernism imagined wiping the slate utterly clean and beginning from zero.³⁰

Lang hoeft er niet te worden gezocht om te bewijzen of Christaller anno 1933 in het plaatje van de *high modernist* past. De openingszinnen van ‘Die zentralen Orte in Süddeutschland’ maken meteen duidelijk wat de oorspronkelijke bedoeling van Christaller was met zijn proefschrift. Het is zijn wetenschap die niet alleen beschrijft, maar vooral ook de politieke praktijk moet dienen:

Die vorliegende Arbeit war ursprünglich als eine nationalökonomisch-staatswissenschaftliche gedacht: der leitende Gesichtspunkt wäre dabei der gewesen, die ökonomisch-theoretischen Unterlagen für einen rationalen Verwaltungsaufbau des Staates und eine das Staatsleben vereinfachende Neugliederung des Deutschen Reichs aufzusuchen.³¹

Deze overgang binnen de (sociale) wetenschappen van beschrijven (description) naar voorschrijven (prescription) is volgens Scott een van de belangrijkste kenmerken van het *high modernism*: het is niet langer de beschrijving die de realiteit verbeeldt, maar de realiteit die aangepast en versimpeld kan worden aan de hand van deze beschrijving.³² Een rationale maatschappij was er een die er op een vel papier geordend uitzag.³³

Wanneer we Scott volgen in zijn definitie van het nazisme, of althans het planologische gedeelte dat Christaller moet hebben aangesproken, zien we dus geen conservatisme, maar radicaal modernisme. Volgens Scott is het nazisme het schoolvoorbeeld van een ‘high-modernist utopianism of the right’, en wordt dit geloof geleid door de avant-garde van de administratieve, planologische en wetenschappelijke sferen.³⁴ Veel van de groteske sociale vernieuwingsprojecten in deze tijd zijn het werk geweest van progressieve en vaak

³⁰ Scott, *Seeing like a State*, 94.

³¹ Christaller, *zentralen Orte in Süddeutschland*, 3.

³² Scott, *Seeing like a State*, 90.

³³ *Ibidem*, 4, 24.

³⁴ *Ibidem*, 88-89.

revolutionaire elites.³⁵ Wat van het belang is wanneer we Christaller beschouwen is niet het algemene nazisme, waarin zeker reactionaire elementen zaten, maar het nazisme waarmee Christaller in aanraking kwam, het nazisme van de planologen. Daar leek hetzelfde moderne maakbaarheidsideaal te heersen als bij Christaller.

Niet alleen Scott benadrukt de aantrekkingskracht van het moderne nazi-ideaal op socialistische wetenschappers als Christaller; ook Mechtild Rössler stelt dat er in wetenschappelijke groepen sprake was van de aanwezigheid van sociaaldemocraten en vakbondsmensen. Deze groep werd als politieke stroming veracht door de nazi's, maar ideologisch met ze verbonden door hun maakbaarheidsideaal.³⁶ Ook Trevor Barnes bedient zich van soortgelijke taal: de top van de nazipartij was volgens hem irrationeel, maar ze boden de wetenschap wél de mogelijkheid de wereld naar hun ideeën te vormen.³⁷

Concluderend valt te zeggen dat Christaller wellicht wat kleine ideologische overeenkomsten had met het nazisme, maar dat de belangrijkste reden om zich bij hen te voegen voornamelijk kan hebben gelegen in het feit dat de nazi's ideologie eigenlijk minder belangrijk vonden dan gedacht. De keuze van Christaller lijkt niet gemotiveerd door ideologie in de traditionele zin van het woord, maar door bewijsdrang en de kans om hogerop te komen. Wanneer we het begrip 'ideologie' breder interpreteren, wordt echter zichtbaar dat Christaller een *high modernist* was. Beneden de irrationele kleine bovenlaag van het nazi-apparaat zat een academische middenlaag van *high modernists* die zeer tolerant tegenover andere politieke denkbeelden stond waar Christaller zich bij kon voegen. De mensen die in deze omgeving werkten vonden daadkracht en efficiëntie belangrijker dan ideologie. Het was, simpel gesteld, een verstandshuwelijk: de wetenschappers die voor het nazisme werkten, hielden zich eigenlijk niet bezig met de reactionaire aspecten van de ideologie, maar werkte hier indirect wel aan mee. De nazitop die hen aanstuurde, kon voor de bühne het socialisme verwerpen, maar vertrouwde grotendeels op het werk van sociaaldemocratische *high modernist* wetenschappers.

³⁵ Ibidem, 89.

³⁶ Mechtild Rössler, Sabine Schleiermacher, and Cordula Tollmien, eds. *Der 'Generalplan Ost'* (Akad. Verl, 1993), 19.

³⁷ Barnes, Trevor J. 'Reopke Lecture in Economic Geography: Notes from the Underground: Why the History of Economic Geography Matters: The Case of Central Place Theory.' *Economic Geography* 88, no. 1 (2012), 1-26, aldaar 14.

Hoofdstuk 2. Wetenschap

In dit hoofdstuk wordt de geografische wetenschap van Walter Christaller vergeleken met de nationaalsocialistische interpretatie van datzelfde veld. Deze vergelijking levert een waardevol inzicht in de manier waarop Christaller in wetenschappelijke zin verwant was aan de nazi's, of dat hij juist grote concessies heeft moeten doen om binnen deze ideologie te kunnen passen. Hoewel de geografische interpretaties van Christaller en de NSDAP binnen hetzelfde koepelbegrip vallen, zijn er al verschillen aan te wijzen voordat er secundaire literatuur geraadpleegd hoeft te worden. Christallers standaardwerk is een op het eerste gezicht rationele, door data gedreven en empirisch onderbouwde casestudy die zich toespitst op ruimtelijke economische verhoudingen. De nationaalsocialistische wetenschap bouwt veeleer op irrationele elementen, iets wat zichtbaar wordt in de fascinatie met *Lebensraum, Blut und Boden* en het idealiseren van de agrarische samenleving als oervorm van het *Deutschtum*. Deze tak van wetenschap kan eerder gedefinieerd worden als politieke geografie en heeft in de kern weinig met economie van doen. Wat in dit hoofdstuk centraal staat, is de vraag of de hierboven genoemde tweedeling wel zo duidelijk was als hier geschetst; of de nazi's wel zo irrationeel waren en Christaller zo rationeel.

Rol en richting van de wetenschap binnen het nationaalsocialisme

De verhouding tussen de nazi's en de wetenschap is moeilijk te duiden. Enerzijds was er, zoals al is gebleken uit het vorige hoofdstuk, een grote rol voor de wetenschap weggelegd. De nazi's boden kansen: in de sociologie kwam er meer aandacht voor empirisch onderzoek en bevolkingsvraagstukken, een koerswijziging die in Christallers wetenschappelijke straatje paste.³⁸ In nazi-kringen was grote belangstelling voor modernistische cultuuruitingen en wetenschap.³⁹ Trevor Barnes zegt dat het nazi-bewind steunde op academische medewerkers.⁴⁰ Anderzijds had men, zoals Van Doorn terecht benoemt, een grote hekel aan intellectuelen en was er weinig interesse in het ontwikkelen van het universitair onderwijs.⁴¹ Mark Bassin voegt hier nog aan toe:

National Socialism persisted in its rejection of rational thought and of all science that operated in accordance with it. The Romantic and volkisch (sic) notion that humankind had become 'enslaved by reason' was promoted energetically, and

³⁸ Van Doorn, *Duits Socialisme*, 221

³⁹ Ibidem, 222

⁴⁰ Barnes, 'Reopke Lecture in Economic Geography', 13.

⁴¹ Van Doorn, *Duits Socialisme*, 173, 254.

Hitler declared that a materialist science had a devastating effect because it 'leads away from the instincts.'⁴²

Zeker op Christallers terrein van de geografie lijkt er weinig reden tot samenwerking met de nazi's. Zij hadden volgens Bassin een hekel aan materialistisch determinisme, de stroming waarvan ook Christaller deel uitmaakte. De nazi's stelden hiertegenover het *völkische* denken: niet rationalisme en wetenschap zijn belangrijk, maar subjectivisme en gevoel.⁴³ Bestaande wetenschappelijke theorieën werden ontdaan van onwenselijke materialistische elementen. Zo veranderden de nazi's de term *Lebensraum*, een origineel laat negentiende-eeuws materialistisch idee van Friedrich Ratzel waarbij de mens wordt gevormd door zijn omgeving, naar een idee waarin de mens onveranderlijk is en waarbij er sprake is van een hiërarchie van rassen.⁴⁴ Het originele *Lebensraum* van Ratzel wordt in *Zentralen Orte* al door Christaller verworpen, omdat het inhoudsloos zou zijn en gebruik zou maken veronderstelde causaliteit die er niet werkelijk is.⁴⁵ De nieuwe versie waarop de nazi's hun expansiepolitiek baseren gaat nog een stap verder richting pseudowetenschap en zou dus helemaal geen weerklank moeten vinden bij Christaller, maar gek genoeg besluit hij in 1940 mee te werken aan het *Generalplan Ost*, een concept dat voortkomt uit deze nieuwe interpretatie.

Wanneer we de deelname van Christaller aan de projecten van de nazi's willen verklaren, is het belangrijk om de waarschuwendende woorden van Van Doorn in gedachten te houden: overschat de rol van de nazi-ideologie niet. Volgens hem is het beeld dat de Duitsers massaal gevallen zijn voor het irrationalisme een gevolg van nazi-propaganda en geen afspiegeling van de waarheid.⁴⁶ Christaller hoeft zeker niet gevallen te zijn voor de *völkische* ideeën die zijn werkgever hanteerde. Het kan eerder het geval zijn dat hij zijn eigenlijke doel – het uitvoeren van het centrale-plaatsenidee – wilde bereiken en dat daarvoor elke legitimering welkom was. Wat we bij Christaller zien is het fenomeen dat ook door Barnes wordt beschreven: hij signaleert een groot verschil tussen de 'irrationele' doelen van de partijtop - in dit geval *Lebensraum* - en de academische laag daaronder die volstrekt logische acties uitvoerde om deze doelen te bereiken - in dit geval door de centrale-plaatsentheorie toe te passen.⁴⁷

Ironisch genoeg is het juist de nazistische verwerping van zijn eigen wetenschapstak,

⁴² Mark Bassin, 'Race contra space: the conflict between German Geopolitik and National Socialism.' *Political Geography Quarterly* 6, no. 2 (1987), 115-134, aldaar 123.

⁴³ Ibidem, 122.

⁴⁴ Bassin, 'Race Contra Space', 117.

⁴⁵ Christaller, *zentralen Orte in Süddeutschland*, 261.

⁴⁶ Van doorn, *Duits Socialisme*, 210.

⁴⁷ Barnes, 'Reopke Lecture in Economic Geography', 13.

het materialisme, die Christaller een kans gaf zijn werk uit te voeren. De mens werd in de nieuwe nazistische visie op *Lebensraum* niet langer beïnvloed door zijn *Boden*, maar ras en land waren vanaf nu één geworden – *Blut und Boden*. Niet langer werd de natuur als almachtig en onaantastbaar gezien, maar als het resultaat van een samenspel met haar bewoners. Deze focus op het *Kulturlandschaft* leidde er volgens Bassin toe dat er aandacht kwam voor de invloed die de mens op het landschap kon hebben, en als gevolg, het wetenschappelijk verbeteren van deze omgeving.⁴⁸ Voor het verbeteren van deze omgeving waren wetenschappers als Christaller gewenst.

Racisme versus materialisme

Irrationeel racisme was in de praktijk geen tegenstander, maar een facilitator van het gebruik van rationeel materialistische ideeën. Als er werkelijk van een tegenstelling sprake was geweest, zou een dergelijke samenwerking niet mogelijk zijn geweest. Een echte tweedeling is in de praktijk dan ook niet te vinden. Christaller was positivistisch en materialistisch ingesteld, maar ook in *Zentralen Orte* komen aspecten terug die als völkisch nationalistisch beschouwd kunnen worden. Zo gebruikt hij de Franse volksaard als verklaring voor de dominantie van de metropool Parijs in Frankrijk. Voor het ontbreken van een dergelijke structuur met één dominante stad in Zuid-Duitsland is het Duitse volkskarakter de reden: ‘Unter den weder ökonomisch, noch historisch, noch physisch-geographisch erklärbaren Abweichungen wären vor allem die völkisch bedingten zu erwähnen.’⁴⁹ Ook Dwork en Van Pelt, historici gespecialiseerd in de geschiedenis van de Holocaust, lijken te neigen naar een meer irrationele motivatie van de werken van Christaller. Zo menen zij dat Christallers centrale-plaatsentheorie beïnvloed was door het middeleeuwse nederzettingenpatroon dat door de industriële revolutie verloren was gegaan. Christaller zou met zijn theorie de oude balans tussen stad en dorp willen herstellen.⁵⁰

Toch wordt Christaller ondanks deze schijnbaar irrationele elementen als voorbeeld van geografische vernieuwing en rationalisatie gezien. Wat nu belangrijk is te erkennen, is dat de grens die we met de kennis van nu tussen wetenschap en pseudowetenschap trekken, in de tijd van Christaller op een andere plek lag. Ook de gedichotomiseerde tegenstelling tussen völkisch racisme en materialistisch determinisme was in haar tijd minder zichtbaar. Ook Ratzel, de originele bedenker van het materialistische *Lebensraum* was een racist en een nationalist, hetzij

⁴⁸ Bassin, ‘Race Contra Space’, 129.

⁴⁹ Christaller, *zentralen Orte in Süddeutschland*, 258.

⁵⁰ Pelt, Robert Jan van and Debórah Dwork. *Auschwitz: 1270 to the Present*. (Yale University Press, 1996), 240.

minder streng dan de nazi's; rassen konden volgens Ratzel niet 'zuiver' zijn en vermenging werd niet als een verzwakking gezien. Het is niet zo dat de nazi's grootscheeps misbruik van de wetenschap maakten; veel van haar 'pseudowetenschap' was al decennia geïntegreerd in de Duitse academische wereld. Völkische ideeën en het materialisme werden al in de late negentiende eeuw, vlak na de ontwikkeling van beide ideeën, aan elkaar gekoppeld in de eugenetica. Deze leer koppelde het Darwinisme van de biologische wetten en onderlinge competitie aan de racistische idealen en de natuurscultus die zich halverwege de negentiende eeuw hadden gevormd. Deze mengvorm van materialisme en subjectieve denkbeelden was al lang voor Hitler geïstitutionaliseerd als academische richting. Studies als frenologie, waarbij aan de hand van de vorm van de schedel het karakter van een persoon bepaald kon worden; craniometrie, waarbij aan de hand van schedelmetingen het ras van een persoon bepaald kon worden; en eugenetica, waarbij het menselijk ras door genetisch ingrijpen kon worden verbeterd, werden alle aan universiteiten onderwezen.⁵¹ Door völkische elementen beïnvloede wetenschap was geen pseudowetenschap, maar iets zeer serieus. Mechtild Rössler benadrukt dit door te wijzen op het feit dat de wetenschappers die aan het naziproject meewerkten geen kwakzalvers waren, maar pure wetenschappers, zoals Christaller.⁵²

Wanneer we nog een stap verder gaan, kunnen we zelfs het gehele idee van een nationaalsocialistische vernieuwing van de wetenschap onderuit halen. In de woorden van politicoloog George Stein:

There really was very little left for national socialism to invent. The foundations of a biopolicy of ethnocentrism, racism, and xenophobic nationalism had already been established within German life and culture by many of the leading scientists of Germany well before World War I.⁵³

Ook Bassin benadrukt de continuïteit. Volgens hem is de lijn van het racisme van de negentiende eeuw tot de jaren 1930 ononderbroken.⁵⁴ Ook volgens Van Doorn hebben de nazi's de wetenschap niet onderdrukt of misbruikt, de richting die de wetenschap onder het nazisme insloeg was eenvoudigweg al jaren ingebed in het systeem.⁵⁵ Volgens Stein is de invloed van de *völkische Bewegung* klein: 'It is important to remember, however, that Hitler himself thought these folkists silly. Hitler's folkism was no such vague nonsense of fir trees and deep

⁵¹ Bassin, 'Race Contra Space', 118.

⁵² Rössler, 'Applied geography and area research in Nazi society', 426.

⁵³ George J. Stein, 'Biological science and the roots of Nazism.' *American Scientist* (1988), 50-58, aldaar 57.

⁵⁴ Bassin, 'Race Contra Space', 123.

⁵⁵ Van Doorn, *Duits Socialisme*, 220.

Germanic forests; his was scientific.’⁵⁶

Van de ideeën van Hannah Arendt, die beweert dat racistisch denken een gevolg is van door ideologie gedreven pseudowetenschap, lijkt geen sprake.⁵⁷ Volgens haar is de wetenschap die het racisme heeft voorgebracht slechts een secundair fenomeen, enkel en alleen ontstaan om een legitimering te geven aan in de kern irrationele politiek. Dit denkraam is nog steeds populair, zo beschrijft cultuurhistoricus Van Eijnatten in een recentere publicatie het racisme ook als pseudowetenschap.⁵⁸ De feiten wijzen iets anders uit. Christaller was een materialist en ageerde tegen de pseudowetenschap van Ratzel. Hij gebruikt echter wel nationalistisch deterministische ideeën in zijn eigen werk. Racisme was namelijk niet per sé irrationeel en bepaalde raciale theorieën waren in veel takken van wetenschap nu eenmaal een gegeven. Christaller had geen racistische agenda, hij bedreef enkel de wetenschap, waarin racisme nu eenmaal diepe wortels had. In Steins woorden:

Thus, if the scientists of the day used the science of the day to advance racism, it is simply a form of Kuhnian amnesia or historical whitewash to dismiss concern with a possible contemporary abuse of science by a claim that the past abuse was mere pseudoscience.⁵⁹

Concluderend kan na dit hoofdstuk gesteld worden dat Christallers wetenschap niet fundamenteel anders was dan de nationaalsocialistische variant. Hij heeft geen verraad aan zijn eigen visie hoeven plegen om mee te kunnen doen in het irrationele völkische denken van de nazi's. Het nazi-gedachtengoed ging op raciaal gebied weliswaar verder dan zijn eigen visie, maar de grondbeginselen ervan waren ook in zijn eigen wetenschap verankerd. Een irrationelere vorm was er zeker, maar deze denkwijze werd simpelweg niet van hem verlangd; enkel de nazitop en de propagandamachine hadden een sterke voorkeur voor het verspreiden van völkisch gedachtengoed. In de lagen eronder heersten rationele wetenschappers en ambtenaren die het mystieke gedachtengoed gebruikten als legitimatie, maar niet als methode voor hun projecten: deze waren ongeremd rationeel en ambitieus.

⁵⁶ Stein, 'Biological science and the roots of Nazism.', 54.

⁵⁷ Hannah Arendt, 'Race Thinking Before Racism', *The Review of Politics* vol. 6 nr. 1 (januari 1944), 36-73, aldaar 39-40.

⁵⁸ Joris van Eijnatten, Ed Jonker, Willemijn Ruberg, Joes Segal, 'Shaping the Discourse on Modernity', *International Journal for History, Culture and Modernity* vol. 1 nr. 1 (2013), 3-20, aldaar 13.

⁵⁹ Stein, 'Biological science and the roots of Nazism.', 50.

Hoofdstuk 3. Organisatie

De voorbije hoofdstukken hebben Christallers keuzes proberen te verklaren door een beeld te schetsen van zijn wetenschappelijke en ideologische omgeving. Hoewel deze benadering belangrijk is om dichterbij 's mans idealen te kunnen komen, moet de praktijk niet uit het oog verloren worden. Zeker in het geval van nazi-Duitsland is het goed deze twee arena's met elkaar te vergelijken. Volgens Ian Kershaw, de beroemde biograaf van Hitler, sprak een overeenkomst tussen doctrine en praktijk immers geheel niet vanzelf. Kershaw heeft in de jaren 1990 het begrip 'working towards the Führer' geïntroduceerd, waarmee hij doelde op de constante institutionele strijd tussen het bestuursapparaat van de nazi's met dat van de 'oude' Duitse overheid, en het voortdurend in gruwelijkheid tegen elkaar opbieden van verschillende nazifacties onderling, teneinde in de gunst van de grote leider te komen.⁶⁰ Takenpakketten waren slecht afgebakend en dit leidde in de praktijk vaak tot chaotische besluitvorming en inefficiëntie. Het is boeiend om te zien of deze chaos binnen de planologische wereld ook bestond en welke effecten dat bracht. Leidde het net als bij andere instituties tot radicalisering, of gaf het juist een kans om door de geringe externe controle onder de ideologische radar te kunnen vliegen, en de van bovenaf opgelegde racistische doctrine wat af te zwakken? Als het eerste scenario bewaarheid blijkt, dan kan aangenomen worden dat Christaller geen moeite had met een sterke verzwakking van zijn wetenschap ten faveure van racistische denkbeelden; is het tweede scenario waar, dan zou dat eerder een beeld geven van een wetenschapper die relatief trouw blijft aan zijn werk; weliswaar voor de 'verkeerde' werkgever.

Christaller als onderzoeker voor Konrad Meyer

Zoals getoond in het vorige hoofdstuk kan de gedeelde aanhang van het *High Modernism* door Christaller en de naziwetenschap als verklaring dienen voor zijn terugkeer naar Duitsland. Volgens Mechtild Rössler waren de nationaalsocialistische planologen tijdens de vroege jaren 1930 geïnteresseerd geraakt in Christallers ideeën omdat deze een rationele economische ordening konden organiseren, waarmee de Duitse industrie en samenleving zich optimaal kon gaan richten op de herbewapening.⁶¹ Konrad Meyer, hoogleraar landbouwkunde te Berlijn, haalde Christaller om deze reden in het najaar van 1934 terug naar Duitsland.

Binnen wetenschappelijke nazikringen was Meyer van de absolute buitencategorie. In 1939 bijvoorbeeld, ging meer dan de helft van al het overheidsgeld dat bestemd was voor het

⁶⁰ Ian Kershaw, "'Working Towards the Führer.'" Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship.' *Contemporary European History* 2, no. 02 (1993), 103-118, aldaar 109-110.

⁶¹ Rössler, 'Applied geography and area research in Nazi society', 423.

doen van onderzoek naar een van Meyers organisaties.⁶² Het *Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums* (RKFDV), was van deze organisaties veruit de gewichtigste. Bij deze organisatie was Meyer baas van de *Hauptabteilung Planung und Boden*.⁶³ Meyer was SS'er en racist, maar geen romanticus. Net als Christaller zou je hem een *high modernist* kunnen noemen, een man met utopische ambities die hij op inventieve wijze wist te koppelen aan het romantische boerenideaal dat heerste in de top van de nazipartij. Meyer wilde een 'nieuwe' boerenklasse en meende dat dit doel niet met louter racistische theorieën te bereiken was, maar dat zekere economisch-geografische hervormingen de boeren volledig in staat stelden te integreren met 'het volk'. Wanneer men kleine boerenbedrijven verandert in grootte, gaan de boeren om hun waar te verkopen hun dorp uit en op zoek naar centrale markten. Daar komen ze in contact en onder controle van de politiek en worden ze onderdeel van de nieuwe volksgemeenschap.⁶⁴ Deze grote sociale hervorming was een kolfje naar de hand van de modernist Christaller, maar we moeten niet vergeten dat hij in eerste instantie academicus was en geen planoloog. Vanwaar dan deze carrièrewissel?

In verscheidene publicaties wordt Christallers keuze om voor de nazi's te gaan werken gezien als reactie op het feit dat hij in geografische kringen niet veel voorstelde. Volgens geograaf Trevor Barnes zou het academische werk Christallers zijn eerste keuze zijn geweest, maar door een gebrek aan interesse uit de wetenschappelijke wereld voegde hij zich maar bij de groep die hem wél waardeerde:

One group responded favorably to Christaller, however. This group recognized the potential of central place theory, and consequently hailed him, offered him an opportunity to be 'relevant', to be close to the action, to treat Eastern Europe as a drawing board: Konrad Meyer and the Nazis.⁶⁵

De kern van Barnes theorie vormt een logische verklaring voor Christallers terugkeer naar Duitsland, maar zijn laatste argument is teleologisch: in 1934 was er in het geheel geen sprake van een Duitse herontwikkeling van Oost-Europa, wat het onmogelijk maakt dat Christaller deze taak als worst voorgehouden kreeg. De projecten waar Christaller aan meewerkte, zoals de *Atlas des deutschen Lebensraumes*, waren veel minder grootschalig dan zijn werk in de jaren veertig. Mechtild Rössler, die uitvoerig over de planologie in het Derde Rijk heeft geschreven, zegt net als Barnes dat Christaller zich bij de nazi's aansloot omdat zij overtuigd waren van zijn

⁶² Wolfram Pyta, 'Menschenökonomie.' *Historische Zeitschrift* 273, no. JG (2001), 31-95, aldaar 55.

⁶³ Rössler, 'Applied geography and area research in Nazi society', 426.

⁶⁴ Pyta, 'Menschenökonomie', 37-38.

⁶⁵ Barnes, 'Reopke Lecture in Economic Geography', 15.

centrale-plaatsentheorie.⁶⁶

Toch zijn er ook andere visies op Christallers keuze: in de meer biografische stukken, vaak door geografen geschreven, wordt een beeld geschetst van Christaller als slachtoffer, als man die een ‘offer he couldn’t refuse’ kreeg en misbruikt werd door de nazi’s. In de woorden van Ruth Hottes, die een biografisch artikel over hem schreef: ‘Eager to apply his central place ideas, he was blind to the political misuse being made of them.’⁶⁷ Het is kennelijk aantrekkelijk om aan de grote wetenschappelijke ideeën van Christaller een groot mens te koppelen; iemand als Christaller kan volgens deze opvatting nooit vrijwillig hebben bijgedragen aan het nazi-apparaat. Het is echter niet zo dat Christaller in 1945 uit een boze droom ontwaakte en schrok wat er met zijn ideeën was gebeurd. Hij was er zelf bij toen ze veranderd werden om nationaalsocialistische doelen te dienen en heeft zelf meegeholpen aan de verdunning van zijn ideeën. Niet voor niets stelt Barnes:

One may think that Christaller had no choice but to become an *Ostforscher*. Threats of imprisonment and violence were close to the surface, and governmental employees were required to be Nazi Party members. Recall, however, that Christaller *chose* to return to Nazi Germany after he fled France in 1934. Moreover, he came back not anonymously, to slip invisibly into the background, but instead to work in the belly of the beast for Konrad Meyer and the SS.⁶⁸

Ook geografe Mechtild Rössler laat geen twijfel bestaan over de vrijheid waarin Christaller zijn keuze maakte, maar de vraag blijft echter wat de gevolgen van zijn keuze waren. In welke mate heeft Christaller concessies gedaan aan zijn oude centrale-plaatsentheorie? In 1941, wanneer hij in dienst van de nazi’s is, voegt Christaller aan zijn model ook het begrip *Volksgemeinschaft* toe, na kritiek van nationaalsocialistische wetenschappers dat zijn visie te theoretisch zou zijn en geen rekening zou houden met de organische en ethische werkelijkheid van de samenleving.⁶⁹ Voorheen deelde hij gebieden in op basis van bestuursvorm, maar om de kritiek tegemoet te komen verwerkte hij vanaf toen ook idealen als kameraadschap, het individu als onderdeel van het partijgeheel en zelfopoffering in zijn onderzoeken.

Waarom veranderden de *Ostforscher*, waaronder Christaller, hun eigen wetenschap? Volgens Trevor Barnes kwam dit omdat ze dicht bij de macht wilden zitten en hun invloed

⁶⁶ Rössler, ‘Applied geography and area research in Nazi society’, 422.

⁶⁷ Hottes, ‘Walter Christaller I’, 53.

⁶⁸ Barnes, ‘Reopke Lecture in Economic Geography’, 14.

⁶⁹ Rössler, ‘Applied geography and area research in Nazi society’, 423.

wilden uitoefenen. Ze wilden bij de leiding als relevant voor de oorlogsvoering worden gezien, waardoor ze geld voor onderzoek zouden ontvangen.⁷⁰ Om relevant voor de nazi's te blijven, verandert Christaller delen van zijn wetenschappelijke methode. Christaller wilde waarschijnlijk invloed, en als het daarvoor nodig was zijn centrale-plaatsentheorie iets aan te passen aan de wensen van de leiding, dan moest dat maar.

Het is niet zo dat Christaller tijdens zijn werkzaamheden uit ideologische overwegingen het samenwerken met de echt rabiate nationaalsocialisten en racisten weigerde, integendeel zelfs. Naast zijn samenwerking met de SS'er Meyer werkte Christaller bij het door hemzelf geïnitieerde *Arbeitskreis Zentrale Orte* samen met Gottfried Feder, medeoprichter van de nazipartij en *Reichssiedlungskommissar*.⁷¹ Ook werkte hij samen met hoogleraar Theodor Maunz, de man die later de 'rechten' van de concentratiekampbewoners zou vormgeven, het zogenaamde *KZ-Recht*.⁷²

Working towards the Führer: 'infighting' op het RKFDV

[The] Hitler regime was inimical to a rational order of government and administration. Its hallmark was *systemlessness*, administrative and governmental disorder, the erosion of clear patterns of government, however despotic.⁷³

Ian Kershaw laat in zijn artikel "'Working Towards the Führer.'" Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship' geen spaan heel van het beeld van Hitler de autocratische leider, een controlefreak bezig met het uitvoeren van zijn masterplan. Integendeel, vrijwel al het beleid werd gemaakt door lagere bestuurders en ambtenaren, werkzaam bij de vele administratieve en wetenschappelijke organisaties die tijdens het nationaalsocialistische bewind als paddenstoelen uit de grond waren geschoten en vaak net zo snel weer verdwenen. Van collectieve beleidsvoering was geen sprake en de talloze bestuursorganen werkten elkaar tegen, het zogenaamde 'infighting', of waren juist nutteloos, omdat er geen duidelijk afgebakend terrein was aangewezen waarop ze konden acteren.⁷⁴ Hitler zette slechts de grote lijnen uit en stelde langetermijndoelen. De uitvoering hiervan lag open voor de verantwoordelijken. Hitler was een 'enabler'; diegene die de daden van (lokale) bestuurders en wetenschappers mogelijk maakte, maar ze niet bedacht. Het is interessant om te zien of Kershaws theorie zich ook naar het

⁷⁰ Barnes, 'Reopke Lecture in Economic Geography', 14.

⁷¹ Rössler, 'Applied geography and area research in Nazi society', 422.

⁷² Ibidem, 423.

⁷³ Kershaw, 'Working Towards the Führer', 109.

⁷⁴ Kershaw, 'Working Towards the Führer', 109-110.

RKFDV vertaalt, omdat dat blijkt geeft van een grote eigen inbreng vanuit die organisatie. Christaller is dan niet een uitvoerder volgens de *Befehl ist Befehl*-methode, maar iemand met een grote vrijheid van denken, die niet plichtsgetrouw wat taken uitvoerde, maar actief meedacht aan het beleid in het *Ostraum*. Werd er op de burelen van het RKFDV wél dezelfde koers gevaren als elders binnen de nazipartij, of was er net als in andere takken van het systeem sprake van een stevige eigen visie?

Hoogleraar hedendaagse geschiedenis Wolfram Pyta beschrijft in het artikel ‘Die Menschenökonomie’ de volkomen contraproductieve manier waarop de instanties die zich bezighielden met het koloniseren van het *Ostraum* functioneerden.⁷⁵ Een eerdere, relatief kleinschalige, herschikking van de agrarische sector binnen het *Altreich* in de jaren 1933-1939 was al grandioos mislukt.⁷⁶ Dit was het gevolg van een slechte afstemming tussen het wetenschappelijke apparaat en de praktijk. Meyer wilde de biologische kenmerken van de boeren in kaart brengen, maar die waren totaal niet gediend van wetenschappelijk inmenging in hun gemeenschap. Voor Meyer was dit geen ramp, omdat hij ras niet als een alles verklarend feit zag voor de ontwikkeling van het boerenvolk en hij zijn racistische toon wel wilde matigen als de situatie daarom vroeg. In plaats van onversneden racisme was er bij hem sprake van een samenspel tussen ras en andere eigenschappen die een succesvolle boerengemeenschap tot gevolg had:

Bodenpolitik, die nur ökonomisch eingestellt ist, führt zur Vernachlässigung der Lebensvoraussetzungen für Festigung, Mehrung und Gesunderhaltung des Volkstums und damit zum Volksverfall; ihr gegenstück aber, eine Politik die nur sozial-biologisch denkt, verliert sich nur zu leicht in Romantik und muss sehr rasch einen Ruckgang des Wohlstandes, einen Niedergang der Wirtschaft zur Folge haben.⁷⁷

De *Reichsnährstand*, die bezoldigd was met het verzamelen van de informatie over de raciale afkomst van de boeren, was het echter niet eens met deze gematigde toon: zij stond erop dat ras de *enige* verklaring was voor het succes van de boerengemeenschap. Door een gebrekkig databestand en de wil boeren op allerlei zaken te controleren, van algemene gezondheid tot bloedgroep en iriskleur, komen de onderzoeken nooit verder dan wat kleine dorpen in afgelegen

⁷⁵ Pyta, ‘Menschenökonomie’, 30.

⁷⁶ Ibidem, 39.

⁷⁷ Ibidem, 58. Uit: *Konrad Meyer*, *Bodenkunde und Bodenpolitik*, in: *Der Forschungsdienst* 14, 1942, 12-22, Zitat 13.

streken.⁷⁸ Ook Meyers ideaal, de *Neubauer*, wordt niet door iedereen even zeer gewaardeerd: zo wordt een pilotstudie in het Rijnland gemanipuleerd door degene die de test moet uitvoeren, omdat hij samen met de lokale ambtenarij de kleine boeren wil sparen.⁷⁹ Verder was het plan totaal niet afgestemd op het Duitse recht; niemand, althans niemand met Duits bloed, mag zomaar van zijn eigen bezit worden ontdaan en overgeplaatst.⁸⁰ Bovendien wilden boeren niet eens binnen Duitsland verplaatst worden omdat ze bij hun gemeenschap wilden blijven.⁸¹ Als laatste argument voor de mislukking van het plan dient een klassiek voorbeeld van ‘infigting’: waar in 1935 nog alle planologische- en onderzoeksactiviteiten bij het *Reichsstelle für Raumordnung* waren ondergebracht, een organisatie waarvan Hitler zelf in naam het hoofd was, ontstonden er later steeds meer subafdelingen en zelfs externe nieuwe planologie-organisaties, geleid door andere nazi’s als Heinrich Himmler, hoofd van het *Reichssicherheitshauptamt*, Alfred Rosenberg, hoofd van het *Außenpolitische Amt* en Hermann Göring, manusje van alles, maar bovenal minister van luchtvaart en minister-president van Pruisen.⁸² Deze organisaties zetten zich alleen in voor hun eigen winkeltje, hielden er een eigen wetenschappelijke visie op na en liepen elkaar in de praktijk alleen maar in de weg. Ook landbouwminister Walter Darré, bekend van het introduceren van de term *Blut und Boden*, was als minister van landbouw een stevige rem op het project van Meyer, omdat hij net als de *Reichsnährstand* streefde naar een raszuivere bevolking van het oosten.⁸³

Wanneer in 1940, als reactie op de aanval op Polen een paar maanden eerder, het *Generalplan Ost* wordt bedacht, lijkt dit een perfecte oplossing voor het boerenprobleem in Duitsland: het westen heeft te veel boeren, terwijl het hele *Ostraum* juist opnieuw bevolkt moet worden. Zeker het feit dat Darré’s ministerie wordt opgeheven omdat Duitsland het geld en de mankracht inzet voor de oorlogsvoering, lijkt voor Meyer de weg vrij te maken.⁸⁴ De registratie van Duitse boeren, nu weer door een andere instantie, het *Reichssippenamt*, uitgevoerd, heeft echter al net zo weinig succes als de voorgaande poging, vanwege een chronisch tekort aan werknemers en tijd.⁸⁵ De gebrekkige middelen sloegen geenszins aan bij de gigantische ambities van het *Generalplan Ost*, waarbij het enorme aantal van 10 miljoen boeren naar het

⁷⁸ Pyta, ‘Menschenökonomie’, 60-62.

⁷⁹ Ibidem, 56-57.

⁸⁰ Ibidem, 50.

⁸¹ Ibidem, 52.

⁸² Rössler, ‘Applied geography and area research in Nazi society’, 420.

⁸³ Pyta, ‘Menschenökonomie’, 65.

⁸⁴ Ibidem, 67.

⁸⁵ Ibidem, 83.

oosten verplaatst moest worden en 65 miljoen oorspronkelijke bewoners verwijderd moesten worden.⁸⁶

Racisme als 'enabler'

Tot nu toe is gebleken dat de controle op het RKFDV dermate zwak was, dat Christaller en zijn collega's niet gehinderd door ideeën van bovenaf hun werk konden doen. Tijdens de loop van de oorlog was er echter in het gehele Duitse bestuursapparaat een radicalisering zichtbaar, waarvan het racisme de motor vormde. Was er op het RKFDV ook sprake van een dergelijke trend? Als dit zo is, dan zou Christaller zijn ideeën dan hebben verloochend en mee hebben gewerkt aan praktijken die hij als wetenschapper niet kon verdedigen.

De praktijk laat zien dat racisme zeker een rol speelde bij de wetenschappers op het RKFDV, maar niet zo strikt als de leiding van de nazipartij voor ogen had. In de plannen van de wetenschappers aan het RKFDV diende racisme vooral een secundaire rol als verdediging van hun verder materialistische denkbeelden. Het duidelijkst komt dit naar boven in de totstandkoming van het *Generalplan Ost* zelf, zoals beschreven door racismehistoricus John Connely. Vóór de Duitse inval in Polen speelde dit land een marginale rol in de nazi-ideologie, maar nu het land veroverd was en de bevolking plaats moest maken voor Duitse kolonisten, moesten er wat nieuwe hoofdstukken aan de racistische doctrine worden toegevoegd.⁸⁷ Pas na de oorlogsverklaring worden bewijzen geleverd dat de Polen tot de inferieure rassen behoren, maar een lot als de Joden is hen niet beschoren, omdat de verschillende wetenschappers en bestuurders het maar niet eens kunnen worden of Slavische volkeren één ras zijn en of deze rassen niet deels Germaans bloed bevatten. In plaats daarvan zullen volgens Hitler de Duitsers in Polen heersen zoals de Britten dat in India deden.⁸⁸

De Duitse benadering van de Slaven was, in tegenstelling tot die tegenover de Joden, niet louter racistisch van aard, maar een rationele afweging van economische en strategische motieven. Zo dienden landen als Slowakije als dankbare marionetstaten en kon ook Tsjechië, hoewel bezet, de oorlog door komen zonder de gruwelijkheden die het Poolse volk ten deel vielen. De Duitse wil om de Polen te verwijderen of germaniseren kwam volgens Connely voort uit het feit dat dit volk zich het vijandigst had opgesteld tegen de nazi's en een doorlopend gevaar kon vormen.⁸⁹ Connely presenteert zelfs een alternatief scenario, waarbij Polen

⁸⁶ Ibidem, 48.

⁸⁷ John Connely, 'Nazis and Slavs: from racial theory to racist practice.' *Central European History* 32 (1999), 1-34, aldaar 11.

⁸⁸ Ibidem, 29.

⁸⁹ Ibidem, 31.

gespaard zou zijn gebleven voor excessief geweld en kolonisatie als het zich net als Slowakije meewerkend had opgesteld.⁹⁰ Deze redenering is niet onlogisch, en wordt gesterkt door het feit dat er pas nádat Polen was binnengevallen werd begonnen met het opstellen van het *Generalplan Ost*. Ook het gewelddadige optreden in Polen kende zijn grenzen, omdat Meyer beducht was voor de reactie van andere volkeren:

Dass man die Polenfrage nicht in dem Sinne lösen kann, dass man die Polen, wie die Juden, liquidiert, dürfte auf der Hand liegen. Eine derartige Lösung der Polenfrage würde uns überall die Sympathien nehmen, zumal auch die anderen Nachbarvölker damit rechnen müssten, bei gegebener Zeit ähnlich behandelt zu werden.⁹¹

Zoals het racisme strenger werd tijdens de invasie van Polen, werd het weer zwakker toen de gehoopte toestroom van Arische migranten bleek tegen te vallen: slechts een paar honderdduizend kolonisten werden bereid gevonden om West-Polen te bewonen, en deze aanmeldingen kwamen voor het overgrote deel uit Oekraïne en Rusland, twee gebieden die al deel uitmaakten van het *Ostraum*, waardoor de netto immigratie naar het gebied vrijwel nihil was.⁹² De oplossing bleek het ‘oprekken’ van het *Deuschtum*. Nu de nood hoog was, bleek er ineens naast *Volksdeutschen* en verwante volkeren zoals de Engelsen en de Noren, nog een klasse te bestaan: de *Mittelschicht*. Plots leken andere volkeren zoals de Letten, Esten en zelfs Tsjechen toch wél over veel Germaanse kenmerken te beschikken, waardoor ze in aanmerking kwamen zich in het gebied te vestigen.⁹³ De racistische verklaringen van de keuzes die het bewind maakte, werden dus naar believen veranderd als de strategische situatie erom vroeg. Het racisme bepaalde bij de behandeling van de Slavische gebieden niet de Duitse keuzes, maar volgde ze slechts en maakte ze ideologisch mogelijk. Van intentionalisme lijkt in het licht van dit ad-hocbeleid weinig sprake.

Pyta merkt op dat voor de onderzoekers aan het RKFDV dezelfde benadering richting racisme gold als bij de leiding: pragmatisme. Voor wetenschappers waren *erbbiologische Untersuchungen* nooit meer dan een hulpje om hun plannen te legitimeren en te beschermen tegen flankbeschietingen van racistische hardliners. Voor de planologen bleef de ratio en de

⁹⁰ Ibidem, 21.

⁹¹ Czesław Madajczyk and Stanisław Biernacki, *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan* (Saur, 1994), 63.

⁹² Connely, ‘Nazis and Slavs’, 29.

⁹³ Ibidem, 30.

economie ontwikkeling centraal staan.⁹⁴ In dit licht kan ook Christallers bewerking van zijn ideeën gezien worden. Zeker, hij veranderde een aantal van zijn rationele elementen ten faveure van racistische, maar aan de kern van zijn betoog werd niet gemorrelt; de centrale-plaatsentheorie bleef in dezelfde wetten verankerd, of de uiteindelijke bewoners van zijn nieuwe orde nu *Volksdeutschen* waren of niet.

Nu de structuren waarin Christaller opereerde helder zijn, kan geconcludeerd worden dat zijn redenen om voor de nazi's te gaan werken waarschijnlijk dezelfde waren als bij vele andere wetenschappers: ambitie en waardering. Konrad Meyer bood Christaller de kans zijn deductieve theorie om te zetten in grootse plannen voor een nieuwe orde en Christaller greep deze kans aan. Door de zwakke grip van de nazitop op het RKFDV werd het racistische element nooit overheersend, waardoor de veranderingen van Christaller aan zijn wetenschap nooit echt de kern raakten. De grote groep mensen die het niet geheel eens was met de nazi's, maar bereid was zich aan te passen voor eigen gewin, is volgens Ian Kershaw net zo belangrijk in het mogelijk maken van het naziregime als de medewerking van radicale hardliners: 'The road to Auschwitz was built by hate, but paved with indifference.'⁹⁵

⁹⁴ Pyta, 'Menschenökonomie', 85.

⁹⁵ Ian Kershaw, *Popular opinion and political dissent in the Third Reich, Bavaria 1933-1945* (Oxford University Press, 2002), 277.

Conclusie

Dit betoog heeft Walter Christallers keuze om voor de nazi-partij te werken vanuit drie oogpunten verklaard: ideologie, wetenschap en organisatie. Door deze aanpak te hanteren is niet alleen een licht gescheten op Christaller zelf, maar vooral op de structuren waarbinnen hij opereerde.

Er kan sprake zijn geweest van een lichte ideologische overeenkomst tussen Christallers ideeën en die van de NSDAP. Zijn antikapitalistische houding en de vage nationalistisch-deterministische ideeën sloten aan bij sommige nazi-denkbeelden. Belangrijker is echter dat het nazibewind, in tegenstelling tot de Weimarrepubliek, mensen met utopische ambities, zoals Christaller, de mogelijkheid gaf deze uit te voeren. Christallers ideologie sloot niet geheel aan op de nazidoctrine, maar echt belang hechtten de nazi's hier zelf niet aan. Waar de wetenschapper en het nazisme elkaar in vonden, was de wil om grootschalig in de maatschappij in te grijpen. Doelmatigheid, rationaliteit en efficiëntie was wat beide partijen in elkaar aansprak. Ze gingen een huwelijk aan dat eerder pragmatisch dan zuiver ideologisch was en waar zowel de nazi's als de wetenschappers voordeel uit haalden. De wetenschappers waren grotendeels beschermd tegen de irrationele ideeën, zoals de Jodenvervolging, die aan de top van de partij heersten, en konden vrijelijk hun rationele schema's in de praktijk brengen. De nazitop profiteerde van deze samenwerking doordat alle rationele plannen van de wetenschappers bijdroegen aan een groter irrationeel doel, dat tragisch genoeg op zeer efficiënte wijze is bereikt.

Op wetenschappelijk gebied heeft Christaller grotendeels het zware völkische stempel van de nazi's kunnen vermijden. De werkelijk excentrieke ideeën die de nazitop combineerde met de wetenschap, drongen niet door tot de uitvoerende wetenschappelijke organen. De top van de partij was veel te zwak om actief haar denkbeelden aan de wetenschappelijke klasse op te leggen. De grootschalige projecten, zoals *Generalplan Ost*, werden gelegitimeerd met irrationele verwijzingen, maar rationeel uitgevoerd. Kleine concessies deed Christaller wel. Zo besloot hij voor de *Volksgemeinschaft* een grotere rol te bedenken binnen zijn centrale-plaatsentheorie. De mogelijke verklaring van deze keuze is dat hij door kleine beetjes toe te geven aan de naziwetenschap deze probeerde te veranderen in de richting van zijn ideeën. Verder is het belangrijk te erkennen dat zelf rationalisten als Christaller in zekere mate bekend waren met het racisme en dit niet als pseudowetenschap zagen. Meer dan kleine concessies heeft Christaller nooit hoeven doen, want zelfs de top van de partij heeft nooit een eenduidige visie kunnen ontwikkelen over het lot van de Polen.

De wetenschappers van het RKFDV konden naar hartenlust experimenteren. Christaller

was geen *Schreibtischtäter*, een radertje in de machine, maar samen met Konrad Meyer pro-actief bezig ‘oplossingen’ te bedenken voor het *Ostraum*. Van een waar totalitarisme, een minimalisering van de wil van het individu, was geen sprake, integendeel: initiatieven als die van Christaller waren overal in het Derde Rijk te vinden.

De beslissing van Christaller is te verklaren als een voornamelijk carrièregerichte. Hij kreeg van Konrad Meyer een kans die hij nooit eerder had gekregen. De ideologische en wetenschappelijke omstandigheden werkten daarbij verzachtend. Christaller heeft nooit grootschalige concessies aan zijn eigen politieke geloof of wetenschap hoeven te doen, omdat er binnen het nazisme ruimte was voor vele variaties. Christallers deelname aan het nazi-apparaat is tekenend voor het succes van de nazibeweging. De NSDAP stond open voor wetenschappelijke en maatschappelijke steun uit alle windrichtingen. In ruil stond er een grote, vrij heterogene massa achter de partij. Deze massa was het grotendeels oneens met de gruwelijkheden tegen de Joden, maar besepte dat ze dankbaar moest zijn voor de kansen die het kreeg van het nazisme. Het verhaal van Walter Christaller is daarmee het verhaal van zovele ambitieuze jongemannen die in het Derde Rijk een kans zagen hun carrière van glans te voorzien en na de oorlog net zo makkelijk de ideologie weer de rug toe keerden en succesvol werden in de politiek of de academische wereld. De kracht van het nazisme was dat haar ideeën door velen werden afgekeurd, maar slechts door zeer weinigen werden tegengegaan.

Suggestie voor verder onderzoek

Wat mij als schrijver op het thema van deze scriptie heeft gebracht, was een klein tekstkader over Christallers ‘foute verleden’ in het handboek ‘Ruimtelijke Economische Dynamiek’. Wat me hierbij intrigeert, is het feit dat een dergelijke disclaimer een obligate toevoeging lijkt te zijn bij alle artikelen - zowel populair als wetenschappelijk – waarbij een wetenschapper wordt beschreven die een rol heeft gehad in het nationaalsocialistische verleden van Duitsland. Een beroemd voorbeeld dat wat meer aan ons vakgebied grenst is Martin Heidegger, een wetenschapper waarbij een verplichte alinea over diens ‘bruine’ verleden evenmin onvermijdelijk lijkt. Nu is mijn doel niet te betogen of een dergelijke inkadering gewenst is of niet, maar ik zou wel willen opmerken dat het op zijn minst opmerkelijk is dat bij vele wetenschappers uit eerdere tijdvakken hun raciale en religieuze vooroordelen nooit de eerste pagina van hun biografie zouden halen. Bij wetenschappers uit het Derde Rijk zijn deze factoren kennelijk wel van cruciaal belang om de persoonlijkheid of zelfs de wetenschap van deze denkers te duiden. Heideggers leerling Löwith betoogt zelfs dat zijn steun aan de nazi’s fouten in zijn wetenschappelijke denken bloot heeft gelegd. Is zo’n beoordeling niet meten met twee maten?

Waarom wordt Erasmus vooral herinnerd als de grote humanist en niet als de man die het jodendom als een verderfelijke plaag zag? Waarom wordt David Hume vooral herinnerd als een van de grootste filosofen van de achttiende eeuw en niet als de man die zwarten inferieur vond aan blanken? Linnaeus gaf de flora en fauna een naam, maar verdeelde ook de mens op basis van huidskleur en fysieke en psychische karakteristieken. Max Weber is bekend als groot socioloog, maar is ook de man die beweerde dat de Pruisen fysiek en psychisch superieur waren aan de Polen en dat land rijp zag voor Duitse kolonisatie. Voltaire, Kant, Hegel en Darwin schreven allen beroemde wetenschappelijke werken waarin ook de racistische ideeën uit hun tijd een rol speelden.

Nu wil ik geen teleologisch verband aantonen waarbij deze geesten de weg voor het nazisme hebben bereid, een soort ‘van Luther naar Hitler’, maar het is frappant dat de beeldvorming rondom deze wetenschappers zo anders is dan die rond de wetenschappers die zich voor het nazisme hebben ingezet. Niemand ontkent dat deze wetenschappers racistische ideeën koesterden, maar zelden zal een korte introductie in een encyclopedie de lezer op deze ideeën wijzen. Voor verder onderzoek lijkt het me interessant te kijken naar de representatie van racistische wetenschappers in boeken. Is er een verschil tussen populaire of wetenschappelijke publicaties of tussen uitgaven uit de Westerse wereld en de voormalige

koloniën? Het weergeven van de geschiedenis ís namelijk de geschiedenis en deze weergave zegt vooral iets over ons zelf in plaats van de periode die ze beschrijft.

Bibliografie

Primaire literatuur

Christaller Walter, *Die Zentralen Orte in den Ostgebieten und ihre Kultur- und Marktbereiche. Struktur und Gestaltung der Zentralen Orte des Deutschen Ostens*, Teil 1. (Leipzig, K. F. Koehler Verlag, 1941).

Christaller, Walter, *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 1968).

Secundaire literatuur

Allen, Michael Thad, 'The banality of evil reconsidered: SS mid-level managers of extermination through work.' *Central European History* 30, no. 02 (1997), 253-294.

Aly, Gotz, 'Final solution: Nazi population policy and the murder of the European Jews.' (1999).

Aly, Götz, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945: Neue Forschungen und Kontroversen*. Edited by Ulrich Herbert. (Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1998).

Aly, Götz, and Susanne Heim, 'Vordenker der Vernichtung.' *Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg (1991), 135-145.

Arendt, Hannah, 'Race Thinking Before Racism', *The Review of Politics* vol. 6 nr. 1 (januari 1944), 36-73.

Arendt, Hannah, and Jens Kroh. *Eichmann in Jerusalem* (New York, Viking Press, 1964).

Arvidsson, Stefan, 'Aryan Mythology as Science and Ideology', *Journal of the American Academy of Religion* vol. 67 nr. 2 (juni 1999), 327-354.

Barnes, Trevor J., "'Desk Killers': Walter Christaller, Central Place Theory, and the Nazis' (versie 2015), <http://blogs.ubc.ca/trevorbarnes/files/2015/08/printed-Desk-Killers.pdf> (20 december 2015).

Barnes, Trevor J., and Claudio Minca, 'Nazi spatial theory: The dark geographies of Carl Schmitt and Walter Christaller.' *Annals of the Association of American Geographers* 103, no. 3 (2013), 669-687.

Barnes, Trevor J., 'Reopke Lecture in Economic Geography: Notes from the Underground: Why the History of Economic Geography Matters: The Case of Central Place Theory.' *Economic Geography* 88, no. 1 (2012), 1-26.

Bassin, Mark, 'Race contra space: the conflict between German Geopolitik and National Socialism.' *Political Geography Quarterly* 6, no. 2 (1987), 115-134.

Connelly, John, 'Nazis and Slavs: from racial theory to racist practice.' *Central European History* 32 (1999), 1-34.

Doorn, Jacobus Adrianus Antonius van, *Duits socialisme: het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme*. Mets & Schilt, 2007.

- Eijnatten, Joris van, Ed Jonker, Willemijn Ruberg, Joes Segal, 'Shaping the Discourse on Modernity', *International Journal for History, Culture and Modernity* vol. 1 nr. 1 (2013), 3-20.
- Fahlbusch, Michael, Mechtild Rössler, and Dominik Siegrist, 'Conservatism, ideology and geography in Germany 1920–1950.' *Political Geography Quarterly* 8, no. 4 (1989), 353-367.
- Heiber, Helmut, 'Der Generalplan Ost.' *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 6 (1958), 281-325.
- Heske, Henning, 'Karl Haushofer: his role in German geopolitics and in Nazi politics.' *Political Geography Quarterly* 6, no. 2 (1987), 135-144.
- Hottes, Ruth, 'Walter Christaller 1.' *Annals of the Association of American Geographers* 73, no. 1 (1983), 51-54.
- Kershaw, Ian. *Popular opinion and political dissent in the Third Reich, Bavaria 1933-1945* (Oxford University Press, 2002).
- Kershaw, Ian, "'Working Towards the Führer.'" Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship.' *Contemporary European History* 2, no. 02 (1993), 103-118.
- Kost, Klaus, 'The conception of politics in political geography and geopolitics in Germany until 1945.' *Political Geography Quarterly* 8, no. 4 (1989), 369-385.
- Madajczyk, Czesław, and Stanisław Biernacki, *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan* (Saur, 1994).
- Mackensen, Rainer, ed., *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik im "Dritten Reich"* (Springer-Verlag, 2013).
- Mosse, G.L., 'The Mystical Origins of National Socialism', *Journal of the History of Ideas* vol. 22 nr. 1 (januari-maart 1961), 81-96.
- Mühle, Eduard, 'Ostforschung und Nationalsozialismus. Kritische Bemerkungen zur aktuellen Forschungsdiskussion.' *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 50, no. 2 (2001), 256-275.
- Pelt, Robert Jan van and Debórah Dwork, *Auschwitz: 1270 to the Present*. (Yale University Press, 1996).
- Preston, Richard E., 'Walter Christaller's research on regional and rural development planning during World War II.' (2011).
- Pyta, Wolfram, 'Menschenökonomie.' *Historische Zeitschrift* 273, no. JG (2001), 31-95.
- Raphael, Lutz, 'Radikales Ordnungsdenken und die Organisation totalitärer Herrschaft: Weltanschauungseliten und Humanwissenschaftler im NS-Regime.' *Geschichte und Gesellschaft* (2001), 5-40.
- Richards, Robert J., 'Ernst Haeckel's alleged anti-semitism and contributions to Nazi biology.' *Biological Theory* 2, no. 1 (2007), 97-103.

Rössler, Mechtild, 'Applied geography and area research in Nazi society: central place theory and planning, 1933 to 1945.' *Environment and Planning D: Society and Space* 7, no. 4 (1989), 419-31.

Rössler, Mechtild, Sabine Schleiermacher, and Cordula Tollmien, eds., *Der 'Generalplan Ost'* (Akad. Verl, 1993).

Rössler, Mechtild, 'Die Institutionalisierung einer neuen "Wissenschaft" im Nationalsozialismus: Raumforschung und Raumordnung 1935–1945.' *Geographische Zeitschrift* (1987), 177-194.

Scott, James C., *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed.* (Yale University Press, 1998).

Smith, Woodruff D., 'Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum', *German Studies Review* vol. 3 nr. 1 (februari 1980), 51-68.

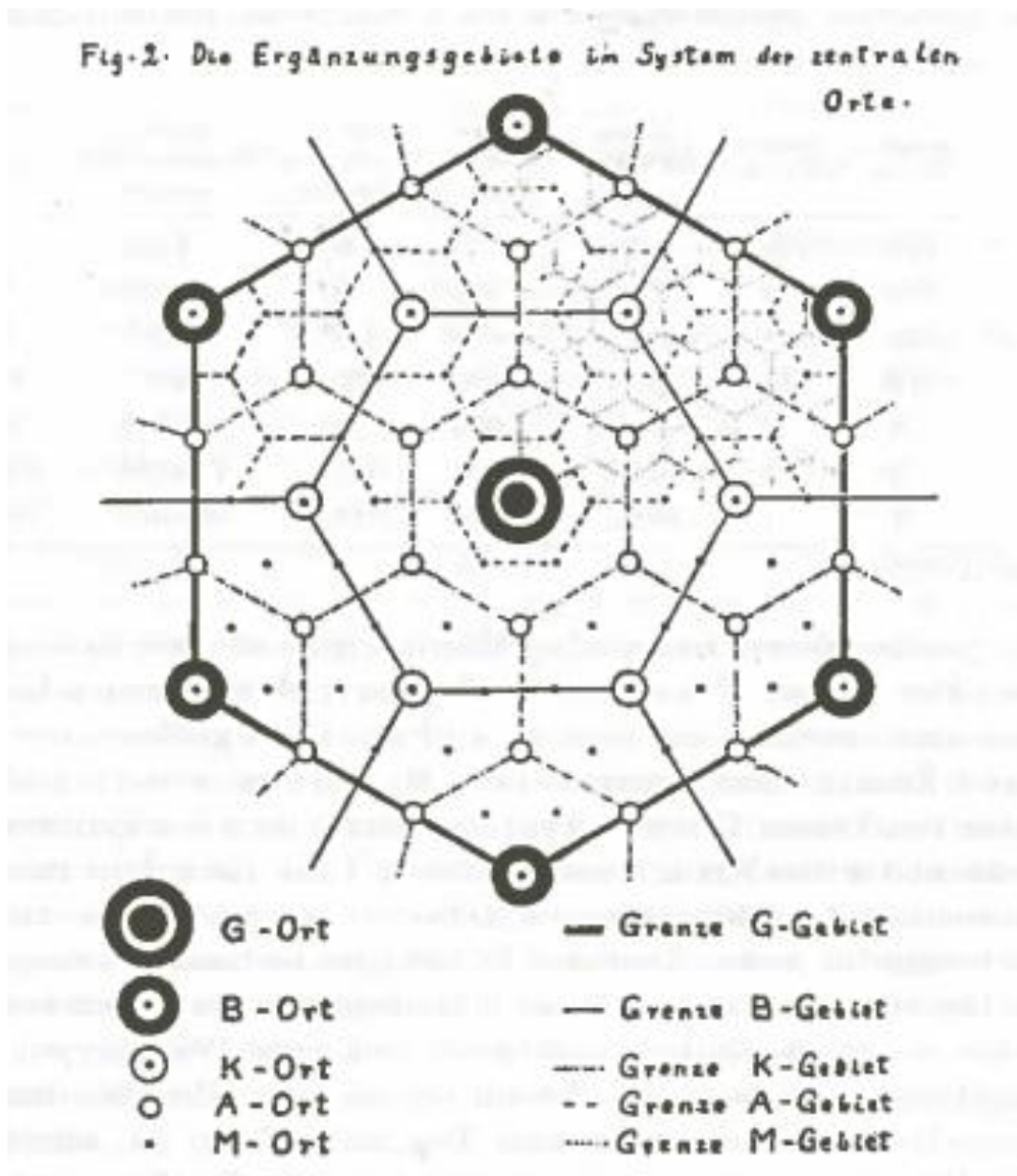
Stein, George J., 'Biological science and the roots of Nazism.' *American Scientist* (1988), 50-58.

Vogt, Stefan, *Nationaler Sozialismus und soziale Demokratie: die sozialdemokratische junge Rechte 1918-1945.* (Dietz, 2006).

Weikart, Richard, 'The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859-1895', *Journal of the History of Ideas* vol. 53 nr. 3 (juli 1993), 469-488.

Weikart, Richard, 'Progress through Racial Extermination: Social Darwinism, Eugenics, and Pacifism in Germany, 1860-1918', *German Studies Review* vol. 26 nr. 2 (mei 2003), 273-294.

Bijlage

Bron: Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, 71.